

Temetkezési szokások az ókori Izráelben

I) Bevezető gondolatok

Bolygónkon egyetlen élőlény van, amely törődik halottaival, próbálja azokat mind fizikálisan mind mentálisan megőrizni: az ember. Kultúránk nem kis része a halottak sírhelyeinek és emlékének megőrzése köré épül. Ez alól nincs kivétel egyetlen földrészen sem, legfeljebb az adott terület éghajlati viszonyai vagy technikai fejlettsége tükröződik a különbségekben. De a halottak tisztelete, emléküik megőrzésének szándéka mindenütt fellelhető. S nem csak megtalálhatóak az ehhez kapcsolódó szokások, írásos és tárgyi emlékek, de mindezek kutatás tárgyát is képezik, hiszen a hosszú évszázadok során kialakult temetkezési szokások és a halottakhoz kapcsolódó képzetek általában nagyon lassan változnak. Ebből következően sokszor archaikus anyagot őriznek meg és árulkodnak egy-egy nép gondolkodásáról, vallási felfogásáról, vagy a népet ért külső hatásokról. Azt várnánk, hogy nincs ez másként a Biblia esetében sem: mivel az Ószövetség három vallás (zsidóság, keresztyénség, iszlám) szent könyve, a kutatás itt sokkal régebbre nyúlik vissza és a felhalmozott kutatási eredmények itt különösen nagy mennyiségben állnak rendelkezésünkre. A valóság azonban furcsa mód mégsem ez. Igaz, az írásos anyag, a Biblia szövegének vizsgálata régóta tart ilyen szempontból is, de a tárgyi emlékek vizsgálata mostohagyermek volt sokáig. Ennek egyszerű oka van: a Szentföld régészeti feltárása, így az archaeológiai leletek megjelenése alig több mint száz évre nyúlik vissza. Izráel tervszerű, szisztematikus régészeti feltárása és az eredmények publikálása, kiértékelése pedig csak a Második Világháború után, Izráel állam megalakulásával indult meg. Ennek egyrészt politikai indokai voltak, a térség rendezetlen helyzete, másrészt a régészeti módszertan kiforratlansága. Áttekintésünkben mind az írásos anyagot, mind a tárgyi emlékeket szeretnénk nagy vonalakban bemutatni. Természetesen a budapesti Bibliamúzeum a teljes keresztyén kánon, vagyis az Ó- és az Újszövetség világát egyaránt szeretné megismertetni a kedves látogatóval, ezért nem csak az Ószövetség, hanem az Újszövetség korára is figyelniünk kell eszmefuttatásunkban. Ez azonban nem jelentheti a köztes időszak - hagyományos elnevezéssel az ún. intertestamentális kor¹ - elhanyagolását, hiszen a vallási, kulturális képzetek alakulása folyamatosan zajlott. Az áttekintett korszak tehát Ábrahám korával kezdődik (bronzkor közepe) és folyamatosan halad az Újszövetség korának végéig (római kor). A vizsgált írásos anyag természetesen a Biblia eredeti szövege, vizsgálódásunk célterülete pedig

¹ A kifejezés láthatóan keresztyén felfogást tükröz, ezért az elmúlt évtizedekben történtek próbálkozások a nemzetközi szakirodalom más terminusok bevezetésére, amelyek nem „bántóak” a zsidóságra nézve, ill. nem vallási meggyőződésen alapulnak. Ezeket szándékosan kerülöm és tudatosan a régi elnevezést használom.

a termékeny félhold középső része, az ókori Kánaán területe, amely nagyjából egyezik a modernkori Izrael állam területével. Részletesebben helyet szentelünk ezen belül az ún. osszuáriumoknak, csonttartó köldöknek. Egyrészt mert ezek jól dokumentáltak a tárgyi emlékek között, másrészt mert ebből következően és helyesen a múzeum anyagában is fontos szerepet kaptak. Díszítésük miatt ezeknek a tárgyaknak művészettörténeti jelentősége is van. Az ornamentika, a díszítés nem csak hogy esztétikus ebben az esetben, hanem úgy tűnik, már akkor és ott is volt egyfajta „divat” a temetkezési kellékek díszítésében. Az ókori izraeli tárgyak legújabb kori hamisítása a figyelem középpontjába állította az osszuáriumokat is, ezért kitérünk ennek ismertetésére is. Ennek fontos tudományos vetülete lett, hogy a tárgyak beazonosítása, authenticitásának megerősítése és vizsgálata (az ún. laboratóriumi protokoll) jelentősen megváltozott az utóbbi években. Erről is szót ejtünk.

II) Temetkezés az Ószövetségben

1) A patriarchák kora

A patriarchákat és matriarchákat Machpéla barlangjában temették el, amit Ábrahám vásárolt (Gen. 49:29-31) családi sírhelynek. Ez alól kivétel Ráchel aki szülés közben halt meg és Efrátában temették el, sírhelye fölé emlékoszlopot állítottak (Gen. 35:17-20). Jákóbot és Józsefet kívánságának megfelelően szintén hazavitték Egyiptomból és a Machpéla barlangban temették el (Gen. 47:29-30; 50:13; Ex. 13:19).

Ebben az időszakban és később is ismert, hogy számít a temetésnél egy-egy fa közelsége. Rebeka dajkájáról feljegyzik, hogy egy tölgyfa alá temetik, amit az emlékezet is megőriz (Gen. 35:8). Saul megcsonkított holttestét is elviszik Jábés-Gileád lakosi Saul fiaival és a hamvasztás után –ami messze nem az elfogadott eljárás volt– eltemetik maradványait egy tamariszkuszfa alá (1Sám. 31:12-13). A fa látványa, közelsége nyilván az emlékezést hivatott megkönnyíteni, ami mögött vallástörténetileg a Közel-Keleten már az ókorban ismert életfa elképzelés bújkál meg (Gen. 2:9).

A patriarchák idejében (Középső Bronzkor II, ca. Kr.e. 1750-1600) az izraelita és kánaáni temetkezési hagyományok megkülönböztetése jelen ismereteink szerint még nem megkülönböztethető. Általános szokás volt barlangokba temetkezni (vö. Ábrahám és utódai), ami valamennyire védettséget jelentett a holttesteknek. A bejáratot nagyméretű nehéz kövekkel zárták el. A falban kisebb üregeket vésték a mécseseknek. A gibeoni 15-s számú sír kör alakú, fali mélyedésekkel és tizenegy személy csontjával. Ebből következtethetően három generáció használta a sírt. A megtalált ékszerekből és ruhakiegészítőkből kiderül, hogy felöltöztetve

temették el a halottakat és az edények tanúsága alapján ételt, italt is temettek el a halottakkal. Eszerint a túlvilági gondoskodásukat szükségesnek tartották.²

2) A pusztai vándorlás

A pusztai vándorlás idején az Exodus-generáció tagjait haláluk helyszínén temették el, pl. Mirjámot Kádesban (Num. 20:1), Áront a Hór-hegyen (Num. 33:39), Mózeszt Móáb földjén. A szokás éppúgy eltér a patriarcháknál felvázolttól, mint Jákób és József testének a hazavitele (ami a balzsamozás technikájának az ismeretét is feltételezi). Egy-egy sírhely tájékozódási vagy akár határpont is lehetett, ahogy látjuk Ráchel (1Sám. 10:2) és Jósua esetében (Józs. 24:30). Józsuét családi területen, Sikemben temették el (Jüzs. 24:30), Eleázárt, Áron fiát pedig Efraim területén Gibeában (Józs. 24:33). Ebből a korszakból egy temetést említ még a Biblia: a Józsué által legyőzött öt királyt felakasztják majd egy barlangba dobják (Józs. 10:26). Az Exodust és a Honfoglalást a bronzkor végére és a vaskor elejére datálják (Kr.e. 16-11.sz.). Az előző korhoz hasonlóan a legáltalánosabb szokás a sírbarlang használata volt.

A gibeoni 10A és B jelzetű sírokban tizenegy személy maradványait találták meg, továbbá cseréplámpákat, korsókat és tizenegy szkarabeuszt (a születés és megújulás egyiptomi jelképét, ami az egyiptomi temetkezések bevett kelléke volt).³ A lákisi 216-os jelzetű sír (Kr.e. 1450-1300) belseje szintén kör alakú, vakolt falakkal és padlóval. Az itt eltemetett személyek körül 200 edényt találtak. A számos edény közt ciprusi és mükénei kerámia is akadt, árulkodva a kereskedelemről és a kulturális kölcsönhatásokról. Az edények mellett kések, nyílhegyek, török, szkarabeuszok, de még játékok is akadtak, szolgálva az elhunyt ellátását, védelmét és szórakoztatását.⁴

3) A bírák kora

A bírák korára (vaskor I, Kr.e. 11-10. sz.) már bevett gyakorlattá vált, hogy mindenkit a törzsi területén, családi birtokán temettek el, így az adott személy „atyái mellé feküdt”, „eltemették atyja sírjába”. Gedeon, Sámson, Aszáél, mindet „eltemették apja sírjába” (Bír. 8:32; 16:31; 2Sám. 2:32). A többi bíránál is megtudjuk nyughelyüket: Tólat Sámirban (Bír. 10:2), Jáírt Kámónban (Bír. 10:5), Jeftét Gileádban (Bír. 12:7) temették el, Ibcánt Betlehemben (Bír. 12:10), Élónt Ajjálónban (Bír. 12:12), Abdónt Pirátónban (Bír. 12:15) és Sámuel Rámában temették el (1Sám. 25:1; 28:3)

4) A monarchia kora

² Pritchard, J. B.: *The Bronze Age Cemetery at Gibeon* (Philadelphia, 1963), 22-33.o.

³ Pritchard, *ibid.*, 11-17.o.

⁴ Tufnell, O.: *Lachish IV, The Bronze Age* (London, 1958) 232-35.o., pls. 52-54.

a) Az írásos emlékek. Dávid uralmával kezdődően a királyokat, a kultuszi életben és az adminisztrációban magas rangot betöltő személyeket a főváros(ok)ban temették el (2Krón. 24:15-16; Ézs. 22:15-16). Dávid volt először, aki „pihenni tért őseihez” (1Kir. 2:10) és őt követte fia, Salamon is (1Kir. 11:43; 2Krón. 9:31). Az egyesült királyság (Kr.e. 10. sz.) idejéből tudunk még az alábbi családi temetkezésekről: Abnért Hebrónban temették el (2Sám. 3:32; 4:12), Ahitófelről (2Sám. 17:23), Barzillaj kéri a királyt, hogy majd városában, Gileádban temessék el (2Sám. 19:38), Jóábot is „házájában, a pusztában” temették el (1Kir. 2:34). A birodalom kettészakadása után a déli Júda fővárosa maradt Jeruzsálem, míg északon, Izráelben átvette ezt a szerepet Tirza és Samária. Királyokról és prófétákról is olvashatunk, hogy szent helyekhez vagy azok közelébe temették őket: prófétákat Júdában és Bételben a bételi oltár mellé (2Kir. 23:17-18) és később a júdai királyokat a jeruzsálemi Templom mellé (Ez. 43:7-8). Az északi királyok haláláról és temetéséről a Királyok könyvei az egyedüli forrásunk. A júdai királyok tetteiről a Krónikák könyveiben is olvashatunk. A párhuzamos források azonban nem mindig könnyítik meg az ókortörténész dolgát, sőt: a Krónikás történetíró (nem történész!) teológiai szempontból értékeli a királyokat, színezi az általa kedvelt király alakját, vagy éppen elhallgat róla adatokat (pl. Dávid királyról). A *sine ira et studio* tacitusi elve finom szólva sem áll közel a Krónikához.⁵ Így érthető, hogy számos királyról (például Nádáb, Élá, Zimri, Ahazjá) nincs megadva részlet (vö. 1Kir. 15:28; 16:10; 18; 2Kir. 1:17; 15:10). Baasát Tirzában (1Kir. 16:6), Omrit, Áhábot, Jéhut, Joaházt, Jóást és valószínűleg II. Jeroboámot Samáriában temették el (1Kir. 16:28; 22:37; 2Kir. 10:35; 13:9; 13; 14:16, 29). Júdában Dávidot és utódait „Dávid városában” Jeruzsálemben temették el egy kis hegyháton, amit a Kidron, a Hinnóm-völgy fog körbe. A Királyok könyve szerint minden királyt Roboámtól kezdve Aházig „ősei mellé temettek” (1Kir. 14:31; 15:8, 24; 22:51; 2Kir. 8:24; 9:28; 12:22; 14:20, 22; 15:7, 38; 16:20; Neh. 3:16). A későbbi királyokat máshol temették el: Manassét és Ámont Uzza kertjében (2Kir. 21:18, 26), Jósiást saját sírjába (2Kir. 23:30). Ezékiás és Jósiás utódainak temetésére nincs utalás. Részletesebb leírást is olvashatunk Ászá királynál, mikor nyugvóhelyére (*miskáb*) teszik:

„Azután Ászá pihenni tért őseihez, meghalt uralkodása negyvenegyedik évében. Eltemették abba a sírba, amelyet Dávid városában vágatott magának. Nyugvóhelyére fektették, amelyet teleraktak balzsammal és különféle jó illatú kenetekkel. És Igen nagy tüzet gyújtottak a tiszteletére.” (2Krón. 16:13-14)

⁵ A Krónikák könyve(i)nek értelmezésével az utóbbi évtizedekben három kutató is foglalkozott több monográfiában, vö. S. Japhet, G.N. Knoppers és Ehud ben Zvi munkásságát.

A „nagy tűz” valószínűleg a JHWH-nak bemutatott égőáldozatokhoz hasonlíthatott (Gen. 8:20-21; Lev. 1:9, 18) és a tiszteletadás jele volt. Mások egyértelműen nem kapták meg ezt a tiszteletet. A Krónikás szerint Jórám nem csak hogy súlyos kínok közt halt meg, de „népe nem gyújtott olyan tüzet a tiszteletére, mint amelyet ősei tiszteletére gyújtott” (2Krón. 21:19). Hírt kapunk még Ahazjá, Jehóás, Uzziás, Áház és Ámón temetéséről is (2Krón. 22:9; 24:25; 25:28; 26:23; 28:27). Ézsaiás próféta magas fekvésű sziklába vágott sírhelyeknél bemutatott áldozatbemutatót ostoroz szavaival – a halottkultusz pogány rítusai vannak emögött, amelyek nem férnek össze az igaz istentisztelettel (Ézs. 57:7)⁶. A halottaknak pogány módon ételt vittek (Deut. 26:14; Zsolt. 16:3-4) és a halottakkal igyekeztek kapcsolatba lépni halottidézőn keresztül (1Sám. 28; Ézs. 8:19-20). Számos olyan halottkultuszhoz köthető gyakorlat létezett, amit elítéltek a bibliai szerzők, különösen az ún. deuteronomista szerzői körök.⁷ Egy Hirbet Lei -nél feltárt sír felirata is az írásos emlékek sorát erősíti, miszerint családi temetkezési hagyomány élt, de ebben az esetben nincs oszteológiai bizonyíték erre. Ézsaiás Sebna udvarmestert bírálja, amiért szakít a családi temetkezéssel és saját sírboltot vágat magának (Ézs. 22:15-16). A sírhelyeken olykor emlékoszlopot (*maccébá*) vagy emlékművet (*jád*) állítottak (2Sám. 18:18; Ézs. 57:8). Ézsaiás prófétánál arról is olvasunk, hogy Isten megígéri az igaz módon viselkedő idegeneknek, hogy fenntartja nevük emlékét (*jád wásém*; Ézs. 56:5).⁸

Excursus: Halottkultusztól a Gyeheennáig – avagy a pokol vallástörténeti és régészeti topográfiája

A temetkezési szokásokhoz kapcsolódik a halottkultusz, valamint az ahhoz kapcsolódó pogány szokások témája. Az egyik ilyen érdekes pont a gyermekáldozat kérdése. Ennek legismertebb helye a Hinnom-völgy volt. A hely Jeruzsálemtől dél, dél-nyugati irányban található néhány kilométerre, Júda és Benjámín határát (Jós. 15:8; 18:16), majd a fogság után Júda északi határát jelölte (Neh. 11:30). Az itt található magaslát, a Tófet volt a helyszíne⁹ annak a kánaáni kultusznak, amelynek során gyermekeket áldoztak fel tűzön (Jer. 7:31; 19:4-5; 32:35). A héber Biblia híradása szerint még királyok is hódoltak e pogány szokásnak (Aház és Manasse – 2Kir. 16:3; 21:6; 2Krón. 28:3; 33:6). A tófet templom nélküli kultushely volt, ahol egyrészt gyermekáldozatot mutattak be, másrészt

⁶ A Biblia-tudomány ezt már az ún. Harmadik-Ézsaiás névvel jelölt szerzőnek tulajdonítja, aki Ézsaiás prófétánál jóval később, a Kr.e. 6. század utolsó negyedében ténykedett.

⁷ Az ún. deuteronomista szerzői réteg a Pentateuchos-kutatás egyik folyamatosan vizsgált és vitatott témája. Jelenleg tudományos konszenzusnak mondható az ún. Dtr^G és Dtr^H rétegek létezése. Magyar nyelven a kérdéshez első olvasmányának az A. de Pury és T. Römer szerzőpáros könyvét ajánljuk: *A Pentateuchos-kutatás rövid története* (Budapest: Budapesti Református Teológiai Akadémia Bibliai és Judaisztikai Kutatócsoportja 9., 1994). Az újabb kutatási irányokat időről időre bemutatja írásaiban Karasszon István, valamint Kratz, R.G.: *Pentateuchus a legújabb kutatásban: konszenzus és vita*; in: *A Tóra körül* (SBA 17., 2016), 115-148.o.

⁸ Természetesen ez a gondolat ihlette nevében és üzenetében a világhírű jeruzsálemi Yad Vashem Holocaust intézetet.

⁹ A szó etimológiájára több magyarázat is született (arámi תַּפְתִּי , perzsa *toften*, héber תַּפְתִּי vagy תַּפְתִּי ige valamelyike). A hipotéziseket e sorok szerzője ismertette és értékelte magyar nyelven „A közvetítő áldozat torzult formája – gyermekáldozat az ókori Izraelben és annak bibliai nyomai” c. tanulmányában, In: *Vallástudományi Szemle*, (2006/2), 86-105.o.

holttesteket hamvasztottak¹⁰. A mediterrán tófet szabadtéri hely volt a város mellett, és/vagy a temető mellett. Sem templom, sem kőoltár nem volt a területén. A tüzet általában egy kikövezett gödörszerű mélyedésben rakták. Egy városnak jellegzetesen egy tófetje volt, aminek határát kőfal vagy más „demarkációs vonal” jelölte. Ilyen tófetet tártak fel például Karthágóban.¹¹ A leletek alapján ezekkel a funkciókkal bírt a jeruzsálemi tófet is. Egyesek számára szent hely volt, ahol kapcsolatba lehetett lépni az istenek és a holtak világával, míg mások számára a JHWH-tól való elhajlás, elítélendő pogány hely volt. A jeruzsálemi tófet pontos helye nem ismert. A völgy nagy valószínűséggel azonosítható¹² a modern Wádi Rababi-val, Jeruzsálem óvárosától nyugatra és délre. A Kr.e. 8.-7. században a város területe növekedett (beleértve az új nyugati negyedet, a Misnét, vö. 2Kirá. 22:14), s a Hinnom-völgyet barlangtemetésekre kezdték használni¹³. A völgy területén bárhol lehetett a tófet¹⁴. A helynév (Hinnom-völgy, héberül הַיְיִת הַשְּׂדֵה (א)ִי־הַנֶּחֱמָה vagy הַיְיִת הַנֶּחֱמָה) az ott történt események miatt¹⁵ önálló teológiai utat járt be, ez a jól ismert „gyehenna” szavunk alapja. A görög γέεννα forma a Septuagintában még nem fordul elő, Josephus sem említi¹⁶. Viszont a prófétai hagyományt már élénken foglalkoztatja a Hinnom-völgy és az ott folytatott kultusz (Jer. 7:29-34; 19:6-9; 32:35, Ézs. 30:33, továbbá Ézs. 33:14-15 is ezt tükrözheti). A hellenizmus korában már több helyen megjelenik a tüzes ítélet képe (1Énók 10:13; 48:8-10; Judit 16:17 stb.). A héber Biblia legfiatalabb könyvében pedig már világosan megfogalmazódik az örök tűz képe (Dán. 12:2). Legkésőbb a Kr. utáni 1. századra a Tófetből már Gyehenna lesz, ami metaforikusan a tüzes ítélet színhelyét jelöli, „akár az ember halála utáni ítéletét, akár a végső ítélet tüzét átfogóan értették rajta”¹⁷. Ilyen értelemben használja az Újszövetség is¹⁸. A 12 előfordulási hely a Jakab 3:6 kivételével a szinoptikus anyagban található, Jézus mondásaként (Mt. 5:22, 29-30; 10:28; 18:9; 23:15, 33; Mk. 9:43, 45, 47; Luk. 12:5)¹⁹. A metaforikus jelentés kialakulásának folyamatát az 1. és 2. század rabbinikus irodalma is tükrözi²⁰.

b) A tárgyi emlékek. Családi sírhelyek barlangokban több helyen kerültek elő, például Gibeonban, Tell en-Naszbe mellett (bibliai Micpa vagy Attarót-Addár) és Dótánban. A gibeoni

¹⁰ A kettő látszólag összekeverhető, ám a modern kémia segítségével a csontok színéből és állapotából a kettő valójában jól elkülöníthető, így mindkét tevékenység igazolható vagy cáfolható. Vö. például J.B. Henessy: Thirteenth Century B.C. Temple of Human Sacrifice at Amman; in: E. Lipinsky (ed.): *Studia Phoenicia III: Phoenicia and its Neighbours*. (Leuven: Peeters, 1985.), 99-100.o.

¹¹ Ibid., részletes szakirodalmi felsorolással. Karthágóban két fajta emlékoszlop jelölte a tófet határait: az egyik egy rövid, alacsony, faragott oszlop (*cippus*), ill. egy emlékoszlop (*sztelé*).

¹² J.A. Dearman: The Tophet in Jerusalem: Archaeology and Cultural Profile; in: *JNSL* 22/1 (1996); 59-71.o.

¹³ H. Geva: „Tombs (of Jerusalem)”, in: *NEAEHL* vol. 2. (New York: Simon and Shuster, 1993.); 712-716.

¹⁴ Akár a Kidron-völgyben lévő temető mellett, vagy akár annak területén is. Ennek teológiai jelentőségéhez lásd Dearman: 1996, 65.o., 12. lábjegyzet (érvelése Weinfeld és Albertz ellen).

¹⁵ Megemlítendő, hogy eltérő magyarázatok is akadnak: néhány tudós iráni aveszta hatást lát a képzet kialakulásában. A gonosz büntetésének helye itt olvadt fémfolyó (Yasna 31:3; 51:9). Itt azonban tisztítótüzről van szó, nem büntetésről.

¹⁶ Ez következhet Josephus teológiai felfogásából is, hiszen az ókori szerző közismerten farizeus volt.

¹⁷ Varga Zsigmond: *Görög-magyar szótár az Újszövetség irataihoz*. (Budapest: Kálvin Kiadó, 1996.), col. 163.

¹⁸ Rövid, de még mindig hasznos áttekintést ad a szóról J. Jeremias; in: G. Kittel (Hrsg.): *Theologische Wörterbuch zum Neuen Testament*. Vol. I. (Stuttgart: Kohlhammer, 1933); 655-656.o. (Angol fordítása „*Theological Dictionary of the New Testament*” címmel jelent meg 1964-ben; vol. I. 656-657.o.)

¹⁹ Az újszövetségi versek teológiai értékeléséhez lásd C. Milikowsky cikkét: „Which Gehenna? Retribution and Eschatology in the Synoptic Gospels and in Early Jewish Texts.”; in: *NTS* 34 (1988); 238-249.o.

²⁰ Mind a Misna (mQidd. 4:14; mÁvót 1:5; 5:19), mind a Talmud (bBer. 28b) mutatja ezt.

sírból kerámiaeszközök, fegyverek, háztartási eszközök és amulettek kerültek elő.²¹ A dóáni 1-s jelzetű sírt körülbelül Kr.e. 1400 és 1100 közt használták. Becslések szerint legalább 288 személy maradványait tartalmazta és több mint 3000 tárgyat.²²A 8. századi és még későbbi júdai sírok szembeszökő tulajdonságai már megjelennek Tell el-Farah 12. századi sírjaiban, a Sefélán Gezer, Lákis, Tel Aitun és a partvidéken Sarafend sírjaiban. Tel Aitun C1 helyszínén lépcsők vezetnek két kamrához, melyekben csípőmagasságban padok találhatóak, ezeken helyezték el az elhunyt tetemét. A kamra hátsó részében és a pad alatt kis földbe vájt gödörbe gyűjtötték a korábban eltemetett holttestek maradványait (később erre a tárolásra használják majd az osszuáriumot). Tizenöt személy maradványait különítették el és az említett ráhelyek tele voltak csontokkal. Az egyik tetemen réz karkötő, körülötte lámpások, korsó, filiszteus kráter,²³fegyverek, szkarabeusok, ill. szkaraboid pecsétek.²⁴ A Kr.e. 10. és 8. század közötti időszakban mind sírbarlangokat, mind mesterséges sziklába vájt, pados fekhelyes sírokat is használtak.

Az északi királyság bukása után asszír hatásra megjelennek a fürdőkád alakú koporsók.²⁵ Ezek hossza kb. 1 méter, egyik végük kerek, másik egyenes, fogók a peremen körül. Szintén ekkor jelenik meg és szintén idegen hatásra a korsós temetkezés is. A nagyobb méretű edénybe helyezték a maradványokat egy, vagy két egymással szembefordított edénybe. Mindkét eljárásnál ellátták az elhunytat a kísérő eszközök ugyanazon tárházával, mint korábban. Júdában jellemzőbb volt a pados megoldású temetkezés, ezek legnagyobb és legszebb példái közé tartoznak az ún. St. Étienne sírok. Különös szép kivitelezésűek a Szilván-völgy szikláiba vájt sírok. Ezek egyesítik a föníciai és egyiptomi jellemvonásokat, mint a nyeregvetős mennyezetet, kőkoporsó, a homlokzatba vésett temetési feliratot. Ilyenek képzelhetjük el Jeruzsálem jómódú lakosságának temetkezési helyét.²⁶A Sefélán a 10. századtól új eszközök jelennek meg: ezek az étel, ital elkészítéséhez és tálalásához kapcsolhatóak. Új elemnek tekinthető a székek, ágyak, négy lábúak kerámiai modelljei, valamint a nőt mintázó agyagfigura (utóbbi azonosítása vitatott, de nyilvánvalóan valamilyen szimpatetikus, óvó mágiához köthető).

5) A II. Templom kora

²¹ A. Dajani: Discoveries in Western Jordan, 1949–1950. (ADAJ 1., 1951), 48.o.; valamint uó: An Iron Age Tomb at al-Jib.(ADAJ 2., 1953), 66.o.

²² J.P. Free: The Seventh Season at Dothan (BASOR, 1960) 160:6–14.o.

²³Két füllel ellátott nagyobb tálszerű edény, jellegzetesen díszítéssel a felső felén.

²⁴ G. Edelstein, D. Ussishkin, Trude Dothan és V. Tzaferis: בית הקברות של תל עיטון (héber, „A Tell Ajtúni Nekropolisz”), in: Qadmoniot 4/3, 1971, 86-90.o.

²⁵ Nem keverhetőek a filiszteusok jellegzetes anthropoid koporsóival.

²⁶ D. Ussishkin: The Necropolis from the Time of the Kingdom of Judah at Silwan, Jerusalem, in: BA 33 (1971), 34–46.o.

A második Templom korára (Kr.e. 5. századtól) vonatkozó ismeretünk nagyjából két temetőből származnak. Az egyiket Jeruzsálemben tárták fel,²⁷ a másikat Jerikóban.²⁸ Mindkettő a város területén kívül fekszik, összhangban a zsidó törvényekkel.²⁹ A jeruzsálemi nekropolisz³⁰ a puhább sziklába vágott sírok növekvő számából alakult temetővé. A sírokhoz utak, ösvények vezetnek. Eltekintve két sírtól, melyekben szarkofágokat találtak, minden sírt megbolygattak, kifosztottak. A jerikói nekropoliszban 120 sírhelet találtak, leghíresebb a Góliát család sírhelye.³¹ Az említett temetőkben található sírokat két csoportra osztják. Az első csoportot a külső jellemzők alapján az egyszerű sziklába vájt sírok alkotják, a második típus az emlékmű jellegű sír, ahol emlékoszlop vagy ún. „*nefes*”³² áll a sír mellett vagy annak a tetején. Felépítésüket tekintve az egyik az ún. *loculi* vagy „*kókím*”³³ típus, a másik az *arcosolia* típus. A jeruzsálemi nekropoliszban mindkét típus megtalálható, míg Jerikóban csak az előbbi. Mindkettő családi sírhelyként szolgált, szeparált helyet biztosítva külön minden személynek. A *loculi* sírban szögletes kamra van, gyakran egy padlóba ásott gödörrel, hogy a belépő látogató fel tudjon egyenesedni. A bejáratnál szemben és két oldalt a falakba boltív alakú mélyedés van a holttesteknek, magasságuk 1 méter, hosszúságuk 2 méter. A sír bejárata szögletes, Jeruzsálemben némely esetben kis előudvart is találunk és vakolt vagy díszített homlokzatot is.³⁴ A bejáratot nagy zárókő torlaszolja el vagy vályogtéglák esetleg kisebb kövek. Jerikóban a leletek a koporsóhasználatról tanúskodnak.³⁵ A *loculi* típus párhuzamaira Egyiptomban, Leontopoliszban találunk rá.³⁶ Néhány jeruzsálemi sírnál megtalálható az *arcosolium* típus, amit a II. Templom korszakának végén használtak. Ez egy ívelt falba vágott nyílásként írható le leginkább. A Kr.e. 3. századtól megjelentek a földbe ásott sírok is.³⁷ A gazdagabb, fontosabb

²⁷ N. Avigad: The Rock-Carved Facades of the Jerusalem Necropolis, in: *IEJ* 1 (1950-1951), 96–109.o., valamint L.V. Rahmani: Ancient Jerusalem's Funerary Customs and Tombs, in: *BA* 44 (1981), 171–77.o.

²⁸ R. Hachlili: A Jerusalem Family in Jericho, in: *BASOR* 230 (1978), 45–56.o., ill. A Second Temple Period Necropolis in Jericho, in: *BA* 43 (1980), 235–40.o.; rövid összefoglalásban ugyanő: The Jewish Necropolis at Jericho, in: *Current Anthropology*, Vol. 22, No. 6 (1981), pp. 701-702., továbbá: R. Hachlili és A. Killebrew: Jewish Funerary Customs during the Second Temple Period in Light of the Excavations at the Jericho Necropolis, in: *PEQ* 115 (1983), 109–39.o.

²⁹ m. B.Batra 2:9

³⁰ *Nekropolisz*: a városokon kívül elhelyezkedő nagyméretű temető, a szó jelentése: „a halottak városa”; az elnevezés a görög „halott” (νεκρός) és város (πόλις) szavak összekapcsolásából ered.

³¹ R. Hachlili: The Goliath Family in Jericho, Funerary Inscriptions from a First Century Monumental Tomb, in: *BASOR* 235 (1979), 31– 66.o. Későbbi, egyszerűbb ismertetése: „The saga of the Goliath family - as revealed in their newly discovered 2,000-year-old tomb”, in: *BAR* 9:1 (1986), 44-53.o.

³² A héber kifejezés szó szerinti jelentése: „lélek”.

³³ A héber szó jelentése: sír, sírűreg (többes számban használt a szakirodalomban).

³⁴ Avigad: 1950–51, 98.o.

³⁵ Egyes tudósokban felmerült, hogy a falba vájt üregek az osszuáriumok tárolására szolgáltak, ebben az esetben azonban értelmetlen, hogy miért vágtak a koporsó hosszával azonos 2 méteres üreget a falba.

³⁶ Hachlili és Killebrew: 1983, 110-112.o.

³⁷ Avigad: 1976, 259.o.

emberek nagyobb síremléket emeltettek maguknak, hogy ezzel is kiemelkedjenek a tömegből. Ennek egyik példájáról olvashatunk, amikor a hasmóneus uralkodó, Hasmoneus Simon (uralkodott: Kr.e. 142-134; Makkabeus Júdás testvére) síremléket emeltetett:

²⁷Simon pedig atyja és testvérei sírján messziről látható magas síremléket épített; elől és hátul csiszolt kövekből. ²⁸Hét piramist emelt szemközt egymással: egyet apjának, egyet anyjának és egyet-egyet négy testvérének. ²⁹Ezekhez művészi alkotásokat és magas oszlopokat állíttatott. Az oszlopokra örök emlékezetül fegyvermintákat és a fegyverek mellé hajókat vésetett, hogy jól láthassák mindazok, akik tengerre szállnak. ³⁰Ez a síremlék, amelyet Modinban készíttetett, mind a mai napig áll.

(1Makk. 13:27-30)³⁸

A jerikói temető maradványai alapján megkülönböztethetünk elsődleges és másodlagos temetést.³⁹ Az elsődleges temetés során eltemették a halottat. Ehhez fából készült koporsót használtak, amit az egyes loculusokba raktak. A koporsó⁴⁰ ládához hasonlított, megemlítendő, hogy ismerték a csapolást és a fecskefarkas kötést.⁴¹ A leggyakrabban használt fafajták a „szikamorfá”⁴² és a ciprus. A láda nyeregtető formájú volt, általában egyetlen deszkából készült. Egyetlen példányban a vasalásra is akad példa. Vasszögek és gombok is kerültek elő, ezek a szerkezet erősítésére és díszítésre is szolgálhattak. A koporsókat vörös és fekete festékkel festett geometriai minták díszítették. Koporsókat találtak még Qumránba, ill. a közelben fekvő Én-Gediben.⁴³ A halottakat arccal felfelé helyezték a koporsóba, általában egy koporsóba egy személyt tettek, de olykor anyát és kicsiny gyermekét, csecsemőjét együtt helyezték végső nyugalomra. Arra is akad példa, hogy a tetemhez később hozzátettek újabb holttestet, de egy

³⁸ In: *Deuterokanonikus bibliai könyvek* (Bp.: Kálvin Kiadó, 1998) 144.o.

³⁹ A részletes régészeti beszámolóhoz lásd Hachlili, R. és Killebrew, Ann E.: *Jericho the jewish cemetery of the Second Temple Period* (Jerusalem: IAA, 1999.)

⁴⁰ A koporsóra használt héber kifejezések a következők: שִׁמְרִית (Jób 30:12 – a másik három előfordulási hely egy másik lexémához tartozik) és לָדָה = láda, frigyláda, pénzesláda (tk. kávas szerkezetű bútordarab), koporsó jelentésben: Gen. 50:26. A késő antikvitásban megjelenik a szarkofág görög kifejezés is (jelentése: „húsevő”), valamint az *ostophagus* („csontevő”) kifejezés (a szarkofág analógiájára).

⁴¹ Az angol nyelvű szakkifejezés („dovetail”) magyar megfelelője a fecskefarkas csapolás, amit a magyar asztalosipar szintén ismer. Jellegzetesen szintén ládák készítésénél vagy fiókok összezsapolásánál használt kötésforma.

⁴² A kifejezést magyarul szikamórfának vagy fügefának szokták fordítani. Előbbi nem használt magyar nyelven, utóbbi pedig nyilván pontatlan, hiszen a füge bokor, Izráelben, ahol 5-6 méter magasra is megnő, szintén legfeljebb csak cserjének tekinthető, aminek a faanyaga nem ad olyan széles és egyenes deszkát, ami egy ilyen tárgy elkészítéséhez szükséges. A szakirodalomban használt angol „sycamore” sem egyértelmű. A brit angolban juharfát, jávorfát értenek alatta, míg az amerikai angolban a platánfát. Bár a platán előbbieknél jóval keményebb, a faanyagban szinte mindig előforduló nagymértékű csavarodása miatt semmilyen bútort, vagy bútort jellegű tárgyat (pl. koporsó) készítésére nem alkalmas. Marad a juhar vagy jávorfa értelmezés, de emellett más elképzelések is akadnak.

⁴³ R. de Vaux: *Archaeology and the Dead Sea Scrolls*. (London, 1973), 46-47.o., valamint Hachlili és Killebrew: 1983, 115.o. Hasonló fából készült koporsók a Kr.e. 4. századból Egyiptomból és Oroszország déli részéről is kerültek elő.

koporsóban háromnál több személyt soha. A ránk maradt feliratokból egyfajta „gender ideológiai” következtetéseket is le lehet szűrni: A férfiak identifikációjára nagyobb hangsúly esett mint a nőkére, utóbbiak nevét csonkán vagy sehogy nem tüntették fel, mivel társadalmi értéküket inkább az anyaságban és a feleség szerepben látták.⁴⁴

A test lebomlott az akkori körülmények között másfél év alatt, ezt követően összerakták a csontokat egy halomba, ill. a csonttartó ládikába, az osszuáriumba.⁴⁵ A másodlagos temetkezést jelen ismereteink szerint Jeruzsálemben alkalmazták először, innen terjedt el.⁴⁶ Pontos adat az osszuáriumok számáról nem ismert, de általánosan több mint 2000 darabról szokás beszélni.⁴⁷

((ide gondoltam egy „csoportképet” a múzeum osszuáriumairól))

Az osszuárium latin eredetű kifejezés, „a kiürített sírokból származó csontok gyűjtőhelye a régi temetőkben”.⁴⁸ Magyar nyelven a „csontház” kifejezéssel szokás visszaadni, amit félreérthető, hiszen a hasonló szerkezetekben –faház, kőház stb.– a szóösszetétel első tagja a ház építőanyagát, s nem a tartalmát jelöli. Javasunk is helyette egy pontosabb és szebb magyar megfelelő: „csonttartó ládika”. Az osszuárium lényegében a temetkezési szertartás egyik utólagos része, eszköze.⁴⁹ Palesztina területén körülbelül 300 évig használták: a Hasmoneus dinasztia idején, Kr.e. 150 körül, vagy valamivel utána jelenik meg és a Kr.u. 3.

⁴⁴ Vö. Y. Peleg: Gender and Ossuaries: Ideology and Meaning; in: *BASOR* 325 (2002), 65-73.o.

⁴⁵ Gyakorisága és fontossága dacára a magyar nyelvű protestáns teológiai szakirodalom mintha ignorálná az osszuárium bemutatását, vö. Bartha, T. (szerk.): *Keresztyén Bibliai Lexikon* (Bp.: Kálvin Kiadó, 2004), vol. I-II.

⁴⁶ Rahmani: 1982, 109.o.

⁴⁷ H.M. Cotton – L.D. Segni – W. Eck et al.: *Corpus Inscriptionum Iudaeae /Palaestinae*. vol. I: Jerusalem, part 1: 1-704 (Berlin: De Gruyter, 2010), 8.o. Az új gyűjteményes munkát (CIIP) kilenc kötetre tervezik, jelen sorok írója az első három kötettel rendelkezik.

⁴⁸ Bakos Lajos: *Idegen szavak kéziszótára* (Budapest: Kossuth Kiadó, 1961), 398.o. A lehetséges görög megfelelők a következők lehetnek: osztothékész, osztothékion és osztothékáron, lényegében mind alapjelentése a „csont(tartó) doboz” szó. Az *osztón* (csont) szó önmagában is jelentheti a tárolóeszközt, ahogy az kiderül egy Bét-Seárimból előkerült osszuárium feliratából; vö. E.M. Meyers: *Jewish Ossuaries: Reburial and Rebirth* (BibOr 24; Rome: Pontifical Biblical Institute Press, 1971), 49-50.o. Esetleges héber megfelelő lehet az אִסְתְּרוֹן (isztérón) kifejezés, ami a tárgyalt görög „csont” szóból származó kölcsönszó lehet. A leggyakoribb görög elnevezés az osszuáriumra: glosszókomon, ami a héber és az arámi vokabuláriumba is bekerült (גְּלוֹסְקוֹמָא és דְּלוֹסְקוֹמָא). A kifejezések részletes tárgyalásához lásd C.A. Evans: *Jesus and the Ossuaries. What Jewish Burial Practices Reveal about the Beginning of Christianity* (Waco: Baylor University Press, 2003), 7-12.o.

⁴⁹ Az ókori palesztinai osszuáriumok tanulmányozásának primer forrása Rahmani katalógusa, amiben 895 ládikát ismertet rendszerezve, vö. L.Y. Rahmani: *A Catalogue of Jewish Ossuaries in the Collections of the State of Israel* (Jerusalem: The Israel Antiquities Authority, 1994). Az utóbbi két évtizedből kiemelkedik a V. Fritz és R. Deines szerzőpáros cikke: *Catalogue of the Jewish Ossuaries in the German Protestant Institute of Archaeology*; in: *IEJ* 49, 3/4 (1999), 222-241.o. A fotókkal gazdagon illusztrált tanulmány 18 csonttartó ládikát ismertet és programadónak szánták a szerzők, hogy más kutatóintézetek is publikálják ilyen jellegű tárgyi emlékeiket. Az appendix tartalmazza a Rahmani után megjelent osszuáriumokkal kapcsolatos írásokat is (237-239.o.). Kiemelkedő nevek még az osszuáriumok kutatásában (a teljesség igénye nélkül): N. Avigad, R. Hachlili, A. Kloner.

században ér véget.⁵⁰ Az osszuáriumok használatát egyszerűen a szükség alakította ki: a sírbarlangok drágák voltak, a csontok összegyűjtésével és tárolásával lehetővé vált –mai szóval élve– a sírok „újrahasznosítása”. A szokás kialakulása mögött ott lehet a feltámadásba vetett hit is⁵¹, de az ossilegium kialakulásának háttere vita tárgyát képezi.⁵² Az idegen hatás vagy teológiai felfogásban történt esetleges változás mellett nem zárható ki, hogy egyszerűbb, gyakorlatiasabb oka volt az osszuáriumok számának hirtelen megugrásának.⁵³ Az ószövetségi elbeszélések alapján mintha abban hittek volna, hogy a halott valamilyen formában az élőkkel van, köztük, valamilyen meggyengült formában, s talán még befolyást is tud gyakorolni az itteni világra (vö. Ézs. 8:19; 29:4). Az egyértelműnek tűnik, hogy nem helyi innovációról van szó, hiszen a szokás ismert más korokban és térségekben is.⁵⁴ Az osszuárium méretét természetesen a csontokhoz kellett igazítani, vagyis: a leghosszabb csontnak, a lábszárcsontnak kényelmesen el kellett férnie benne. Természetesen más méretű ládika készült a gyermekmaradványoknak, más a nőknek és más a férfiaknak. A szabványnak mondható osszárium mérete: 75x35x40 cm volt, anyagát tekintve a mészkő volt a legkedveltebb.⁵⁵ Az osszuáriumokat a loculiba vagy a padokra helyezték, gyakran kettőt egymásra vagy egymás mellé. Néhány eset előfordul, ahol nem egy személy csontjai voltak a ládikában.

Ami a feliratokat illeti, a legtöbb osszáriumon nincs felirat. Amin mégis van valamilyen írás, az általában az elhunyt neve, ritkábban szerepel az elhunyt neve mellett az apja neve is. külön hely nem volt a feliratoknak, amit véstek vagy karcoltak. Akad példa bilingvis felíratra is (héber és görög nyelven). Mindössze három osszáriumot ismerünk, amin a testvér nevét is említik. De van ilyen, tehát nem példa nélküli a jelenség, noha kétségtelenül ritka. Az osszárium-feliratok kutatásában klasszikussá vált Rahmani tanulmánya.⁵⁶ Ebben a szerző 233

⁵⁰ Ebből adódóan a bibliai hébernek nincs rá kifejezése, ellentétben a koporsóval, lásd fentebb.

⁵¹ Rahmani: 1994, 53.o.

⁵² L.V. Rahmani korábban úgy gondolta, hogy farizeus körök hatására jelent meg az osszuáriumok használata Jeruzsálemben. Először bűnözők csontjait temették újra, majd átvették a szokást a nagyon kegyes hívők, akik szerették volna, ha haláluk után úgy bánjanak velük, mintha életükben bűnözők lettek volna – így vezekelve bűneikért. Szóbeli kommunikációjuk nyomán idézi, ill. részletesen cáfolja Eric M. Meyers, vö. *The Theological Implications of an Ancient Jewish Burial Custom*, in: *JQR* 62/2 (1971), 95-119, kül. 108-111.o. Valószínűleg bibliai gyökerekre kell gondolnunk, vö. a „begyűjtötték atyáikhoz” szófordulatot. Vö. Meyers: 1971, 113.o. Másodlagos temetésként értelmezhetjük Saul végső temetését is (2Sám. 21:13-14).

⁵³ E sorok írója is ezen nézetet osztja, ami C.A. Evans nevéhez fűződik. Josephus Flavius beszámol arról, hogy Heródes milyen óriási építkezésbe kezdett Jeruzsálemben. Több ezer (!) munkás, köztük rengeteg kőfaragó jelent meg a városi építkezéseken, ill. óriási mészkőmennyiség – ugyanazok a blokkok, amiből folyt az építkezés. Ehhez adva a város hirtelen megnövekedett népességét adta magát a megoldás, hogy a felesleges kőtömbök sokaságából a helyi városi műhelyben csonttartó ládikák gyártását kezdjék, amivel lehetővé vált a sírhelyek jobb kihasználása. Vö. C.A. Evans: 2003, 29.o.

⁵⁴ Például a térségben a perzsáknál ismert volt, vö. E. Yamauchi: *Persia and the Bible* (Baker Book House, 1990), 61-63.o.

⁵⁵ Néhány cserépből ismert darab is ismert, fából készült lelet eddig nem bukkant fel.

⁵⁶ Újabb nagy gyűjteményes forrásuk a lábjegyzetben már idézett CIIP lesz.

feliratot katalogizál. A 3 leggyakrabban előforduló név: József: 19 alkalommal, Jézus 10 és Jákób/Jakab 5 alkalommal szerepel.⁵⁷

Excursus: „Jakab, József fia” - Jézus testvére?⁵⁸

„*Amit ma be akarunk jelenteni, az nem más, mint az első régészeti bizonyíték Jézusra.*” – ezzel kezdte Hershel Shanks a Biblical Archaeological Review folyóirat szerkesztője 2002 őszén azt a sajtókonferenciát, amit közösen hívott össze a Discovery Channel és a Biblical Archaeology Society. A konferencián egy osszariumot mutattak be, rajta ezzel az arámi nyelvű felirattal: „*Jakób bar József achi di Jészua*”, magyarul: „*Jakab, József fia, Jézus testvére*”.

Ha ez a sírfelirat valódi, nyugodtan kijelenthetjük, hogy a holt-tengeri tekercsek megtalálása (1947) óta ez a legjelentősebb régészeti lelet. Jelentősége felbecsülhetetlen, óriási hatással lesz a keresztyénségre, a bibliakutatásra, mivel

- Ez az első tárgy, ami a Kr.u. 1. századból származik és említi Jézust⁵⁹.
- Megdől a közismert római katolikus dogma, mely szerint Mária élete végéig szűz maradt („szűz Mária” alatt ők ezt értik).
- Ismét a figyelem középpontjába kerül Jakab és Jézus kapcsolatának sokat vitatott és lezáratlan kérdése.
- Felújulnak a Jakab személyére irányuló kutatások is.
- Ha Jakab valóban Jézus vér szerinti testvére volt, akkor újra kell gondolni az egyház vezetéséről eddig megrajzolt képet is, hiszen Jakab a jeruzsálemi keresztyén közösség vezetője volt.

Súlyos pontok. Shanks bejelentése szerint a csonttartó ládika egy anonymus izráeli régiségkereskedő tulajdonában van. Az osszariumot a ráakódott patina, valamint az anyagából vett minták alapján a Kr. u. 1. századra datálta⁶⁰ a GSI (Geological Survey of Israel), ugyanerre a következtetésre jutott az írás megvizsgálása után a André Lemaire, a Sorbonne egyetem professzora. Lemaire szerint “igen valószínű”, hogy a ládika a bibliai Jakab tulajdona volt⁶¹. A GSI megállapítása szerint a csonttartó ládika jellegzetesen a jeruzsálemi osszariumok típusába tartozik. A felirat valódiságát megerősítette a Johns Hopkins Egyetem professzora is, P. Kyle McCarter, bár csalódottságát fejezte ki, hogy a lelet eredetéről semmit nem lehet tudni. “We may never be certain” –sosem lehetünk biztosak –mondta. A lelet természetesen óriási nyilvánosságot kapott a sajtóban és a tudományos közéletben egyaránt. A csonttartó ládika fontosságát mindenki realizálta.

⁵⁷ Hachlili:1979, 46.o.

⁵⁸ Az itt leírtak alapja egy régebben megjelent tanulmány jelen sorok írójától, in: Szécsi József (szerk.): *Keresztény-Zsidó Teológiai Évkönyv 2004* (Budapest: Keresztény-Zsidó Társaság, 2004), 52-58.o.

⁵⁹ A legrégebb említése Jézusnak egy Kr.u. 125 körül másolt irat, de ez is János evangéliumának egy töredéke, tehát ez sem az Újszövetségtől független dokumentum.

⁶⁰ Alkalmazott eszközök, módszerek: SEM (Scanning Electron Microscope) és EDS (Electron Dispersive Spectroscopy). Idézet a vizsgálat jelentéséből: „The Patina does not contain any modern elements (such as modern pigments) and it adheres firmly to the stone. No Sign of the use of a modern tool or instrument was found. No evidence that might detract from the authenticity of the patina and the inscription was found.” –BAR Nov./Dec. (2002), 28.o.

⁶¹ BAR 2002 Nov./Dec. Jeruzsálem lakossága ekkor kb. 80.000 fő lehetett. A lán szereplő nevek gyakoriak, mégis a statisztikai valószínűség alapján max. 20 személy lehetett, akit Jakabnak (Jákóbnak) hívtak, a testvérét Jézusnak (Jészua), az apját pedig Józsefnek (József). Ezek között nem valószínű, hogy lett volna még egy olyan jelentőségű személy, mint az Újszövetségből ismert “Jakab, az Úr testvére”.

Mindezt nemsokára fokozta egy másik esemény, ami szintén lázba hozta a kutatókat. 2003. januárjában újabb írásos lelet bukkant fel Izráelben, az ún. Jóás-tábla. Akárcsak az osszáriumnál, a megtalálás pontos körülményeit itt sem ismerték. Tartalma alapján itt nem kisebb dologról volt szó, mint a jeruzsálemi Templom első Biblián kívüli említéséről!

Kritikai hangok itt is akadtak. Izráeli tudósok: Nadav Na'aman, Joseph Naveh epigráfus és Yuval Goren régész állították, hogy a lelet hamisítvány,⁶² majd ezt fogalmazta meg a harvardi professzor, Frank M. Cross, aki a helyesírásban és a szóhasználatban mutatott rá hibákra. Az erősödő kritikai hangokra reagálva a rendőrség is nyomozást indított és házkutatást tartott az izráeli tulajdonosnál, akinek a padlásán több kész és „félkész” feliratot találtak meg.

Az újabb kémiai vizsgálatok bizonyították, hogy az osszárium eredeti, a felirat eleje is eredeti, de a felirat végén a „Jézus testvére” kifejezést a modern időkben vették a sor végére. Vagyis egy autentikus leletre és felíratra ráhamisítottak egy kifejezést folytatásként, így készült a kérdéses hamisítvány.

Ezt ismerve az osszáriumon lévő felirat eredetileg ennyi volt: „Jakób bar József”, vagyis „Jakab, József fia”. Azt, hogy ez Jakab Jézus testvére volt, vagy valaki másé, így már nem lehet eldönteni. Az újszövetségi régészet nagy szenzációja tehát várat magára, viszont a hamisítási botránynak pozitív hatásai is volt: egyrészt ráirányította a figyelmet az illegális feltárások és kereskedelem problémájára, másrészt újragondolták és finomították a laboratóriumi protokollt,⁶³ harmadrészt a Jakab személyére vonatkozó kutatások is felújultak.⁶⁴

Jézus idejéből több száz ilyen osszáriumot ismerünk hála a régészeknek. Hamarosan megjelent a díszítés is a csonttartó ládikákon, úgy tűnik, a temetkezési szertartás kellékei már ekkor sem voltak „divatmentesek”.

((Ide lehetne egy közeli kép a múzeumi osszuárium díszítéséről, ha jól emlékszem egy szép rozetta))

A temetéshez kapcsolódó tárgyakon megjelenő művészet a II. Templom idején gazdag és változatos. A Jeruzsálemben talált osszuáriumok nagyobb része nem dekorált, míg a jerikói csonttartó ládikák többsége díszített. A díszítések geometriai alakzatok, növények, a motívumkincs talán legnépszerűbb darabja a magyar népművészetben is kedvelt rozetta. A kőfaragónak, aki kidolgozta, díszítette a ládikát, valószínűleg volt egy repertoárja, amit akár egyéni elemek is gazdagíthattak, ez megfelelt és követte a kor művészeti elemeit és építészetét,

⁶² Na'aman, N.: Royal Inscriptions and the Histories of Joash and Ahaz, Kings of Judah; in: VT 96 (1998); pp. 333-349; különösen p. 337 skk., a 2Kí. 12:5-17 -ről.

⁶³ C.A. Rollston: Non-Provenanced Epigraphs I: Pillaged Antiquities, Northwest Semitic Forgeries, and Protocols for Laboratory Tests; in: MAARAV 10 (2003) 135-194.o., továbbá ugyanő: Non-Provenanced Epigraphs II: The Status of Non-Provenanced Epigraphs within the Broader Corpus of Northwest Semitic; in: MAARAV 11 (2004), p. 57-80.o. Átfogó, rövidebb értékelése: Inscribed Ossuaries: Personal names, statistics and laboratory tests; in: NEA 69:3-4 (2006), 125-129.o.

⁶⁴ Példának említem C.A. Evans már idézett könyvét: *Jesus and the Ossuaries. What Jewish Burial Practices Reveal about the Beginning of Christianity* (Waco: Baylor University Press, 2003), kül. 12.o. skk.

amelynek nyomai, hatása szintén fellelhetőek. Kérdéses, hogy létezett-e olyan referencia motívumgyűjtemény, amit követtek ezek a művészei, ill. milyen mértékben térhettek el attól. A díszítésben olyan összefüggő jelképrendszer, ami információt hordoz, az osszuáriumoknál nem alakult ki.⁶⁵ Megemlítjük, hogy néhány tárgyán festett díszítés volt.

Arra eddig nem találtak bizonyítékot, hogy összefüggés lenne a díszítettség és az elhunyt személy fontossága, anyagi helyzete között, bár egy ilyen következtetés kézenfekvő lenne. Egyik legismertebb és legszebb példája a díszített csonttartó ládikáknak Kajafás főpap osszuárium. Az osszuáriumok máshol is megjelentek a római birodalomban, említsük meg itt példának Pannónia területét.⁶⁶

FELHASZNÁLT IRODALOM

AMBRUS, A.: *Faragjunk együtt kopjafát. Amit a kopjafa faragásról tudni kell.* (Budapest: Könyvműhely ZPress Kft., 2011.)

COTTON, H.M. – SEGNI, L.D. – ECK, W. et al.: *Corpus Inscriptionum Iudaeae /Palaestinae.* vol. I: Jerusalem, part 1: 1-704 (Berlin: De Gruyter, 2010)

AVIGAD, N.: The Rock-Carved Facades of the Jerusalem Necropolis, in: *IEJ* 1 (1950-1951), 96–109.o.

BAKOS, L.: *Idegen szavak kézikönyvtára* (Budapest: Kossuth Kiadó, 1961)

BARTHA, T. (szerk.): *Keresztyén Bibliai Lexikon* (Bp.: Kálvin Kiadó, 2004), vol. I-II.

DEARMAN, J.A.: The Tophet in Jerusalem: Archaeology and Cultural Profile; in: *JNSL* 22/1 (1996); 59-71.o.

Deuterokanonikus bibliai könyvek (Bp.: Kálvin Kiadó, 1998)

EDELSTEIN, G. és USSISHKIN, D. és DOTHAN, T. és TZAFERIS, V.: הקברות של תל עיטון (héber, „A Tell Ajtúni Nekropolisz”), in: *Qadmoniot* 4/3, 1971, 86-90.o.

EGERESI, L.S.: „Jakab, József fia” – de kinek a testvére?; in: *Keresztény-Zsidó Évkönyv 2004* (Bp.: Keresztény-zsidó Társaság, 2004), 52-58.o.

⁶⁵ Lásd ellenpéldának a magyar kopjafák mintavilágát, ahol egy kopjafáról le lehet olvasni, hogy férfi/nő, özvegy, katona nyugszik-e ott, hány gyereke volt stb. Vö. Ambrus Aladár: *Faragjunk együtt kopjafát. Amit a kopjafa faragásról tudni kell.* (Budapest: Könyvműhely ZPress Kft., 2011.). Megjegyzendő, hogy ez a szimbólumrendszer nem egységes és inkább orális hagyományon nyugszik (ezt a szerző könyvében is leírja és beszélgetésünkön is megfogalmazta).

⁶⁶ A. Márton (E. Guthier közreműködésével): Les ossuaires en Pannonie; in: Sz. Bíró (szerk.): *Ex officina... Studia in honorem Dénes Gabler* (Győr: Mursella Régészeti Egyesület, 2009), 287-322.o. A pannóniai osszuáriumok használata jól detektálható, a szerzők pedig a forrásukat is behatárolják (pl. az Itáliából érkező hadsereg).

- EGERESI, L.S.: A közvetítő áldozat torzult formája – gyermekáldozat az ókori Izraelben és annak bibliai nyomai”, in: *Vallástudományi Szemle*, (2006/2), 86-105.o.
- EVANS, C.A.: *Jesus and the Ossuaries. What Jewish Burial Practices Reveal about the Beginning of Christianity* (Waco: Baylor University Press, 2003)
- FREE, J.P.: The Seventh Season at Dothan (*BASOR*, 1960), 6–14.o.
- FRITZ, V. és DEINES, R.: Catalogue of the Jewish Ossuaries in the German Protestant Institute of Archaeology; in: *IEJ* 49, 3/4 (1999), 222-241.o.
- HACHLILI, R.: A Jerusalem Family in Jericho, in: *BASOR* 230 (1978), 45–56.o.
- HACHLILI, R.: The Goliath Family in Jericho, Funerary Inscriptions from a First Century Monumental Tomb, in: *BASOR* 235 (1979), 31– 66.o.,
- HACHLILI, R.: A Second Temple Period Necropolis in Jericho, in: *BA* 43 (1980), 235–40.o.
- HACHLILI, R.: The Jewish Necropolis at Jericho, in: *Current Anthropology*, Vol. 22, No. 6 (1981), pp. 701-702.
- HACHLILI, R. – Killebrew, A.: Jewish Funerary Customs during the Second Temple Period in Light of the Excavations at the Jericho Necropolis, in: *PEQ* 115 (1983), 109–39.o.
- HACHLILI, R.: ”The saga of the Goliath family - as revealed in their newly discovered 2,000-year-old tomb”, in: *BAR* 9:1 (1986), 44-53.o.
- HACHLILI, R. és KILLEBREW, Ann E.: *Jericho the jewish cemetery of the Second Temple Period* (Jerusalem: IAA, 1999.)
- KRATZ, R.G.: Pentateuchus a legújabb kutatásban: konszenzus és vita; in: *A Tóra körül (SBA* 17., 2016), 115-148.o.
- MÁRTON, A. (E. Guthier közreműködésével): Les ossuaires en Pannonie; in: Sz. Bíró (szerk.): *Ex officina... Studia in honorem Dénes Gabler* (Győr: Mursella Régészeti Egyesület, 2009), 287-322.o.
- MEYERS, E.M.: *Jewish Ossuaries: Reburial and Rebirth* (BibOr 24; Rome: Pontifical Biblical Institute Press, 1971)
- MEYERS, E.M.: The Theological Implications of an Ancient Jewish Burial Custom, in: *JQR* 62/2 (1971), 95-119.o.
- MILIKOWSKY, C.: ”Which Gehenna? Retribution and Eschatology in the Synoptic Gospels and in Early Jewish Texts.; in: *NTS* 34 (1988); 238-249.o.
- NA’AMAN, N.: Royal Inscriptions and the Histories of Joash and Ahaz, Kings of Judah; in: *VT* 96 (1998); pp. 333-349.o.
- PELEG, Y.: Gender and Ossuaries: Ideology and Meaning; in: *BASOR* 325 (2002), 65-73.o.
- PRITCHARD, J. B.: *The Bronze Age Cemetery at Gibeon* (Philadelphia, 1963)
-

- DE PURY, A. és RÖMER, T.: *A Pentateuchos-kutatás rövid története* (Budapest: Budapesti Református Teológiai Akadémia Bibliai és Judaisztikai Kutatócsoportja 9., 1994).
- RAHMANI, L.V.: Ancient Jerusalem's Funerary Customs and Tombs, in: *BA* 44 (1981), 171–77.o.
- RAHMANI, L.Y.: *A Catalogue of Jewish Ossuaries in the Collections of the State of Israel* (Jerusalem: The Israel Antiquities Authority, 1994)
- ROLLSTON, C.A.: Non-Provenanced Epigraphs I: Pillaged Antiquities, Northwest Semitic Forgeries, and Protocols for Laboratory Tests; in: *MAARAV* 10 (2003) 135-194.o.
- ROLLSTON, C.A.: Non-Provenanced Epigraphs II: The Status of Non-Provenanced Epigraphs within the Broader Corpus of Northwest Semitic; in: *MAARAV* 11 (2004), p. 57-80.o.
- ROLLSTON, C.A.: Inscribed Ossuaries: Personal names, statistics and laboratory tests; in: *NEA* 69:3-4 (2006), 125-129.o.
- TUFNELL, O.: *Lachish IV, The Bronze Age* (London, 1958)
- USSISHKIN, D.: The Necropolis from the Time of the Kingdom of Judah at Silwan, Jerusalem, in: *BA* 33 (1971), 34–46.o.
- YAMAUCHI, E.: *Persia and the Bible* (Baker Book House, 1990)
- VARGA, Zs.: *Görög-magyar szótár az Újszövetség irataihoz.* (Budapest: Kálvin Kiadó, 1996.)
- DE VAUX, R.: *Archaeology and the Dead Sea Scrolls.* (London, 1973)
-